

- «Розвиток критичного мислення в умовах упровадження нових державних стандартів в освіті» (випуск № 3 (39), 2022);
- «Нова українська школа: наступність і перспективи» (випуск № 4 (40), 2022);
- «Безпечна освіта» (випуск № 1 (41) 2023);
- «Особливості виховання в Новій українській школі» (випуск № 2 (42). 2023);
- «Професійний розвиток педагога: нові вимоги та нові рішення» (випуск № 1 (45), 2024);
- «Цифрові технології в освітньому процесі НУШ» (випуск № 3 (47), 2024).

Як організувати адаптований освітній процес

Маріанна КОЧЕНГІНА,

кандидат педагогічних наук,

завідувач кафедри методики дошкільної та початкової освіти

У статті порушено питання необхідності адаптації компонентів освітнього процесу, а також технологій та методик навчання учнів /учениць, які проживають і навчаються поблизу зон бойових дій. Визначено особливі труднощі життєдіяльності й навчання цих дітей: вплив токсичного стресу, відсутність можливості повноцінно грати, читати паперові книжки, тривале дистанційне навчання. Запропоновано поради щодо адаптації освітнього процесу до особливостей інтелектуального, пізнавального, мовленнєвого, соціально-емоційного розвитку здобувачів початкової освіти, які навчаються поблизу зон бойових дій.

Ключові слова: учні початкових класів, надолуження освітніх утрат, токсичний стрес, адаптація освітнього процесу, методики та технології навчання.

Чому учні та учениці початкових класів, які живуть і навчаються поблизу зони бойових дій, потребують адаптованого освітнього процесу, особливих методик і технологій навчання?

Війна зруйнувала життя дітей і дорослих у нашій країні. Діти під час збройних конфліктів страждають найбільше, тому що в них не вистачає необхідних ресурсів для протидії постійному стресу й відновлення. Дитинство в умовах війни, без вільних, рухливих і спортивних ігор на подвір'ї разом із друзями, без навчання в класі разом з іншими дівчатками та хлопчиками в красивій рідній школі, без можливості спокійно відпочити й виспатися, не прокидаючись від звуків сирен, – це страшно.

Діти, які разом із батьками залишилися у Харкові й Харківській області, живуть саме в таких умовах – під звуки постійних сирен і «шахедів», прильотів, навчаються «через екран», не всі гуляють і грають на свіжому повітрі разом із друзями та, ймовірно, майже ніколи не навчалися за партами в школі.

Саме тому вчителі нашого міста й області створюють власні технології навчання, ураховуючи особливості учнів своїх класів, поєднуючи методики та можливості цифрових технологій. Дивовижними результатами їхньої праці є те, що учні 1-х класів, чиє навчання відбувалося «через екран», уміють читати, списувати

й писати під диктовку, а випускники початкової школи демонструють сформованість ключових компетентностей, хоча й не всі на високому рівні.

Учителям самостійно дуже важко впоратися з надолуженням освітніх утрат учнів/учениць свого класу. І тому на допомогу їм проводяться численні вебінари й тренінги. Але в основному рекомендації та матеріали вебінарів і тренінгів призначено для використання під час навчання офлайн. Конкретних методичних і навчальних матеріалів для застосування в роботі вчителів, які навчають своїх учнів дистанційно, майже немає. Завдяки тренінгам учителі початкових класів Харкова й Харківської області опанували прийоми соціально-емоційного розвитку молодших школярів, які адаптували до використання в умовах дистанційного навчання.

Аналізуючи результати моніторингових і наукових досліджень щодо освітніх і навчальних утрат, спілкуючись з учителями, які повернулися на роботу з міст західної України, стає очевидною така ситуація.

- Наші учні/учениці, діти Харкова й Харківської області, живуть і здобувають освіту в більш складних умовах: в умовах щоденної загрози життю та здоров'ю – власної та інших мешканців Харкова й Харківської області. Дівчатка та хлопчики усвідомлюють цю небезпеку та по-різному на неї реагують – хтось боїться виходити на вулицю без супроводу дорослих, а хтось знає про небезпеку, але вільно грає на ігрових майданчиках з іншими такими самими дітьми. Усі діти коли-небудь перебували або перебувають у кризових умовах, у стані стресу. Батьки багатьох дітей теж потребують психоемоційної підтримки.

- Наші учні/учениці, діти Харкова й Харківської області, уже декілька років переважно навчаються дистанційно; до 1-го класу приходять діти, більшість яких теж ніколи не відвідувала заклад дошкільної освіти. Саме це та ситуація постійного тривалого стресу вкрай негативно впливає на якість здобуття дітьми початкової освіти. ***Для забезпечення якості навчання в початковій школі, на нашу думку, учителі мають використовувати методики й технології формування ключових компетентностей, адаптовані до життєвих умов і особливостей розвитку дітей Харкова та Харківської області.***

Якісна освіта – основа благополуччя, життєвого успіху, кар'єри, результативної праці кожної дорослої людини, економічного розвитку країни. Тому освітні реформи, інвестиції в систему освіти – завжди пріоритетний вектор стратегічних перетворень у будь-якій економічно розвиненій країні, також і в Україні. Здобуття освіти людиною розпочинається в дитинстві. Перші 10 років життя є сприятливішими для навчання та розвитку, оскільки саме в цей віковий період головний мозок людини найбільш пластичний. За певних умов він може бути як розвиненим, так і майже призупиненим у розвитку, що вплине на якість навчання та життя дитини, а в майбутньому – дорослої людини.

Для нівелювання негативних наслідків для освіти й економіки важливо своєчасно вжити обґрунтованих заходів із надолуження освітніх утрат. Важливо також розпочинати заходи з компенсації освітніх утрат там, де це можливо, ще під час війни. Для цього важливо враховувати всі чинники, що впливають на якість здобуття освіти кожною дитиною: 1) як близько до зони бойових дій проживає учень/учениця; 2) першопричини того, що дитина погано читає, не вміє розв'язувати задачі, не хоче й не вміє спілкуватися з однолітками, не вміє керувати своїми емоціями тощо.

В умовах воєнного стану в Україні мають реалізовуватися нормативні документи, що визначають зміст освіти для закладів загальної середньої освіти, зокрема для початкової школи – Державний стандарт початкової освіти, який містить зміст і обов’язкові освітні результати навчання для здобувачів початкової освіти. Окрім сформованості ключових компетентностей (вільне володіння державною мовою, математична, інноваційність та ін.), здобувачі початкової освіти повинні набути вмінь, спільних для всіх ключових компетентностей (читання з розумінням, уміння висловлювати власну думку усно й письмово, критичне та системне мислення, творчість, ініціативність, здатність логічно обґрунтовувати позицію, вміння конструктивно керувати емоціями, оцінювати ризики, приймати відповідальні рішення) [2]. Ці наскрізні навички формуються одночасно з ключовими компетентностями й водночас позитивно впливають на їх набуття здобувачами освіти. **Якщо наскрізні навички не сформовані, то, навпаки, набуття молодшими школярами ключових компетентностей буде гальмуватися.**

Війна, тривале дистанційне навчання, стресовий стан учнів і учениць негативно вплинули на якість навчання, що зумовило освітні й навчальні втрати учнівства [1; 3; 7].

Але вчителі, котрі мають тривалий педагогічний досвід роботи з дітьми дошкільного й молодшого шкільного віку, ще за декілька років до початку війни й коронавірусної пандемії почали помічати в дівчаток і хлопчиків 6 – 10 років небажані тенденції у сформованості пам’яті, мислення, уваги, емоційному розвитку та ін. [4]. Нагадаємо, що складність для опанування молодшими школярами змісту освітніх програм того часу стала однією з причин розробки Концепції НУШ.

Для осучаснення змісту початкової освіти, приведення у відповідність вимог освітніх програм до психологічних можливостей молодших школярів сьогодення, науковці розробили нові освітні програми для початкової школи. І дійсно, ці програми, нові підходи до навчання та оцінювання, педагогічна підтримка змінили загальну ситуацію в школі на краще. Але все одно **з кожним новим навчальним роком у початкових класах збільшувалася/збільшується кількість учнів/учениць, яким важко навчатися.**

??? У чому, на Вашу думку, полягає причина цієї тенденції?

Учителі початкових класів завжди вважали та вважають, що однією з причин, яка зумовила погіршення готовності учнів/учениць (ще до початку війни) читати, розв’язувати задачі, створювати письмові тексти, переказувати, є те, що діти багато часу проводять, граючи в комп’ютерні ігри, спілкуючись у соціальних мережах, переглядаючи розважальні програми й читаючи короткі, але цікаві для них тексти. І навпаки, вони майже зовсім перестали читати паперові книги. Ми поділяємо ці твердження. А вітчизняні й зарубіжні науковці підтвердили спостереження вчителів своїми науковими дослідженнями.

Так, у 2010 – 2020 роках зарубіжні вчені провели низку досліджень, у яких було доведено значні переваги читання-розглядання («діалогічного читання») книжок для розвитку мозку дитини дошкільного й молодшого шкільного віку, для подальшого академічного навчання в школі. І зарубіжні, і вітчизняні науковці за результатами власних досліджень зазначили, що погіршення можливості молодших школярів запам’ятовувати інформацію та зміни у функціонуванні центрів головного мозку – наслідки «розвитку» дітей засобами цифрового екрана.

Детальніше про серію цих досліджень можна дізнатися з публікацій доктора Джона Хаттона (Dr. John Hutton). (*Примітка:* Джон Хаттон – доцент, працює в Центрі читання та розвитку грамотності Дитячої лікарні Цинциннаті) [11; 12; 15].

Нині, в умовах воєнного стану в нашій країні, учні / учениці початкових класів закладів загальної середньої освіти (далі – ЗЗСО), що розташовані поблизу зон бойових дій і на деокупованих територіях, демонструють найбільші освітні втрати порівняно з освітніми втратами дітей, які постійно проживають далеко від зони бойових дій, є внутрішньо переміщеними або перебувають за кордоном [1]. *У рекомендаціях щодо відновлення освітнього процесу в ЗЗСО на деокупованих територіях зазначено [1]:*

- провести нетравмуюче тестування дітей щодо освітніх втрат під час війни та окупації, передбачити в освітньому процесі компенсування освітніх втрат;
- невідкладно організувати надання психологічної допомоги дітям.

У рекомендаціях щодо організації навчання дітей, які проживають поблизу зон бойових дій, наголошено на:

- необхідності під час організації освітнього процесу ставити в пріоритет життя та здоров'я учасників освітнього процесу;
- важливості розробки орієнтовних державних рекомендацій для учасників освітнього процесу в зоні бойових дій та на лінії розмежування;
- актуальності створення програми підтримки дітей для відновлення освітнього процесу на цих територіях після завершення бойових дій та звільнення цих територій.

Ми, учителі, часто розуміємо освітні втрати щодо сформованості читацької, математичної, природничої компетентностей та ін. вузько-конкретно: учень / учениця недостатньо добре читає – треба більше вправляти в читанні; недостатньо швидко й правильно розв'язує математичні задачі – треба більше вправляти в розв'язанні задач і т. д. ... І мало хто замислюється над тим, що ж є причиною того, що дитина буває неуважною, не запам'ятовує інформацію, не може її відтворити; їй складно робити логічні висновки; вона часто буває дратівливою, втомлюється.

Під час війни значно збільшилася кількість людей із **посттравматичним стресовим розладом**. Сьогодні інформацію про посттравматичний стресовий розлад (ПТСР) і необхідність надання дітям психолого-педагогічної підтримки доведено до кожного вчителя. Пригадаємо основні характеристики ПТСР: 1) може розвинутися після пережитої травматичної події (наприклад, перебування в окупації, постійні ситуації обстрілів і повітряних тривог тощо); 2) симптоми розладу з'являються не відразу, а через деякий час (зазвичай через 1–6 місяців); 3) якщо стресор має потужну тривалу в часі дію, вірогідність швидкого розвитку ПТСР підвищується; 4) через відстрочену симптоматику батьки часто можуть не пов'язувати зміни поведінки дитини з пережитими кілька місяців тому подіями, а вважати це погіршенням характеру, ознаками вікових криз або іншим [5; 6; 8; 9].

Учителі ЗЗСО володіють деякими вправами та прийомами, що мають допомогти зменшити наслідки ПТСР. Але в умовах тривалого дистанційного навчання поблизу зон бойових дій у більшості дітей немає можливості вільно, безпечно й систематично відвідувати відновлювальні заняття, що проводить компетентний психолог. Тому, як правило, психолого-педагогічна підтримка

обмежується доброзичливим ставленням учителя та виконанням вправ на розвантаження, заземлення.

??? Пропонуємо ознайомитися з причинами та наслідками ПТСР

ПТСР	
Причини: - перебування в окупації, постійні ситуації обстрілів і повітряних тривог; будь-яка травма (війна, терористичні акти, смерть рідних і близьких людей; вимушений переїзд; зруйнована або покинута домівка; насильство, наслідки природних лих).	
Симптоми: - повторні візуальні спогади; - страх, тривога; - гіперактивність; - відчуття відчуженості від навколишнього світу; - поганий настрій, різні форми роздратованості.	Прояви у дітей дошкільного віку: - страх; - проблеми зі сном; - безпричинний плач; - відмова від їжі; - спалахи гніву; - замкнутість; - повернення до поведінки, властивої молодшому віку; - відображення травмуючих подій в іграх і творчості; - реакція на різкі звуки, здригання; - гіперактивна поведінка чи, навпаки, загальмованість; - нав'язливі картинки чи спогади, які виникають мимоволі перед очима та яких хочеться позбутися; - постійне, повторюване відтворення травмуючої ситуації через гру; - фізіологічні прояви: розлади травлення, нудота, висока температура; - заїкання; - енурез.

Тривожна цитата

...Психологи та лікарі б'ють на сполох щодо випередження розвитку хронічного ПТСР у дітей. У період від 4-6 тижнів після травмуючої події частина дітей та дорослих спонтанно виліковується. Але в частини з нас у період від 6 тижнів до 12 місяців травма набуває хронічної форми, а за рік після травматичних подій посттравматичний розлад лікується дуже важко...

...Якщо зараз не почати реабілітувати українських дітей, то через 10-20 років на нас може очікувати покоління травмованих дорослих, людей з різноманітними залежностями, жорстоких, у кращому разі замкнутих і байдужих людей. І все це – наслідки ПТСР.

Джерело: <https://www.enableme.com.ua/ua/article/ptsr-u-ditej-cim-ce-nebezpecno-ta-ak-viaviti-8856>

Але незважаючи на виконання вправ на заземлення, учителі під час проведення уроків помічають, що не всі учні можуть сконцентрувати увагу, запам'ятати інформацію та застосувати її, зробити висновки, хоча для якісного навчання було створено все: сприятлива атмосфера в класі, підготовлена презентація для мотивації та вивчення нового. **Ужиті заходи з надолуження освітніх розривів також не надають запланованих результатів.**

??? У чому ж причина?

У результаті пошуку додаткової інформації, яка б пояснила, чому під час війни, яка є страшною, тривалою, кризовою життєвою ситуацією, у дітей дошкільного й молодшого віку погіршилися показники психічних процесів – пам'яті, уваги, мислення та мовлення, ми знайшли нове пояснення – **«токсичний стрес»**.

Так, у зарубіжних наукових джерелах, у яких ідеться про негативні наслідки для дитини від тривалого перебування її в кризових умовах, використовують термін **«токсичний стрес»**. Науковці-дослідники надають йому таке пояснення: **токсичний стрес виникає, коли дитина переживає сильні, часті, тривалі несприятливі обставини життя** (фізичне або емоційне насильство), хронічне нехтування, зловживання батьками або опікунами психоактивними речовинами, екстремальні погодні явища, спостереження тягару сімейних економічних труднощів, без підтримки дорослого, яка б пом'якшувала стрес [19].

Зарубіжні вчені визначили **три рівні стресових реакцій у дітей дошкільного віку – позитивні, терпимі та токсичні** – на основі відмінностей у їхньому потенціалі спричиняти тривалі фізіологічні порушення в результаті інтенсивності та тривалості реакції [19].

Позитивна стресова реакція стосується фізіологічного стану, який є коротким і легким або помірним за силою. *Центральним у понятті позитивного стресу є наявність турботливого та чуйного дорослого, який допомагає дитині впоратися зі стресором, забезпечуючи цим захисний ефект, що сприяє поверненню систем стресової реакції до початкового стану.* Прикладами факторів, що сприяють позитивній стресовій реакції в дітей дошкільного та молодшого шкільного віку, є щеплення та тривога, пов'язана з першим днем у дитячому садку чи школі. За умови підтримки дорослого й оточуючого середовища (наприклад, у дитячому садку – виховательки; у школі – вчительки; удома – батьків) позитивні стресові реакції є елементом нормального розвитку, що сприяє росту [19].

Терпима (стерпна) стресова реакція, на відміну від позитивного стресу, пов'язана з впливом на дитину життєвого досвіду, який представляє більший масштаб несприятливості або загрози. Провокуючими факторами можуть бути смерть члена сім'ї, серйозна хвороба або травма, розлучення батьків, стихійне лихо або акт тероризму. У контексті «буферного захисту» (коли поруч із дитиною є дорослий, який її захищає, підтримує), ризик того, що такі обставини призведуть до надмірної активації систем стресової реакції, що призведе до фізіологічної шкоди та довгострокових наслідків для здоров'я та навчання, значно знижується.

Таким чином, *суттєвою характеристикою, яка робить цю форму стресової реакції стерпною, є те, якою мірою захисні стосунки з дорослими сприяють адаптивному подоланню дитини та відчуттю контролю, зменшуючи цим фізіологічну стресову реакцію та сприяючи поверненню до вихідного стану.*

Третя та найнебезпечніша форма стресової реакції – токсичний стрес – може бути результатом сильної, частой або тривалої активації систем стресової реакції організму за відсутності буферного захисту підтримуючих дорослих стосунків. **Фактори ризику:** множинні стресори (наприклад, жорстоке поводження з дітьми або нехтування ними, зловживання психоактивними речовинами батьками та материнська депресія, смерть рідних, близьких; загібель людей у результаті війни; утрата дому тощо), які здатні викликати токсичну стресову реакцію. *Основною характеристикою цього явища є постульоване*

порушення ланцюгів мозку та інших органів і метаболічних систем протягом чутливих періодів розвитку дитини. Таке порушення може призвести до анатомічних змін та/або фізіологічних дисрегуляцій, які є попередниками пізніших порушень у навчанні та поведінці, а також корінням хронічних, пов'язаних зі стресом фізичних і психічних захворювань [19].

??? Як токсичний стрес впливає на розвиток мозку дитини?

Коли реакція на токсичний стрес виникає постійно або викликається кількома джерелами (в умовах війни – загибель рідної людини, руйнування під час обстрілів рідної домівки, вимушений переїзд та ін.), вона може мати сукупний вплив на здоров'я та благополуччя маленької дитини з наслідками на все життя. Чим більше несприятливого досвіду в дитинстві, тим більша ймовірність затримок розвитку та пізніших проблем зі здоров'ям, включаючи серцеві захворювання, діабет, зловживання психоактивними речовинами та депресію [16].

Науковці наголошують, що токсичний стрес виникає, коли поруч із дитиною, котра перебуває в значних або тривалих кризових ситуаціях, немає дорослої людини, яка надаватиме їй захист і підтримку [16].

Усі науковці, які описують токсичний стрес, констатують, що він **руйнує архітектуру головного мозку**:

1. Вплив стресових переживань змінює розмір і нейрональну архітектуру ділянок головного мозку, а також призводить до функціональних відмінностей у навчанні, пам'яті та аспектах виконавчих функцій [16].

2. Токсичний стрес може **порушити здоровий розвиток архітектури мозку та інших систем організму**, збільшуючи ризик захворювань, пов'язаних зі стресом, навіть у дорослому віці. Діти, які відчувають токсичний стрес, мають більший ризик розвитку проблем зі здоров'ям, таких як серцеві захворювання, діабет і депресія, у подальшому житті [16].

3. Цей тип стресу може **погіршити розвиток нейронних зв'язків, необхідних для здорової архітектури мозку**, особливо в ділянках мозку, відповідальних за сформованість складніших навичок, таких як мова, увага та прийняття рішень. Він також може порушити розвиток біологічних систем у ширшому сенсі, впливаючи на навчання, здоров'я та благополуччя протягом усього життя [16].

4. Токсичний стрес зумовлює прояви тривожності, порушення пам'яті та контролю настрою в дитини, а в майбутньому – у дорослої людини [16].

5. Значний стрес у ранньому дитинстві також може призвести до **гіперреактивної або хронічно активованої фізіологічної стресової реакції, а також до підвищеного потенціалу для страху та тривоги** в дорослої людини (тобто доросла людина, яка в дитинстві перебувала в стані токсичного стресу, якщо їй не було своєчасно надано психологічної допомоги, буде занадто сильно нервувати з будь-яких життєвих ситуацій, часто відчувати страх, перебувати в паніці) [16].

6. Наслідки токсичного стресу, які пережила дитина, можуть і будуть проявлятися, коли дитина виросте й стане дорослою людиною, навіть якщо стресова ситуація в житті дитини зникне. Токсичний стрес у ранньому дитинстві також, як було доведено науковцями, **викликає фізіологічні порушення**, які

зберігаються в дорослому віці та призводять до явних захворювань навіть за відсутності пізнішої поведінки, що загрожує здоров'ю.

7. Окрім негативного впливу на дітей і дорослих, важливо також звернути увагу на **величезні соціальні та економічні втрати, пов'язані з токсичним стресом і його наслідками для всього суспільства**. Численні виміри цих витрат поширюються на формування навичок робочої сили країни та її здатності успішно брати участь у світовій економіці. У зарубіжних країнах економісти виступають за раннє та постійне інвестування в програми раннього догляду та освіти, особливо для дітей, батьки яких мають обмежену освіту та низький матеріальний дохід [16].

Тривожна цитата

Через прогалини в шкільній освіті сьогодні втрати доходів у дорослому житті учнів можуть бути більшими за 10%.

Також освітні втрати в майбутньому вплинуть на ВВП усієї країни.

Джерело:

https://osvitoria.media/news/navisho_kompensyvaty_osvitny_vtraty_komentar_ombudsmena/

Окрім цього, діти дошкільного та молодшого шкільного віку м. Харкова й Харківської області не мають можливості за власним бажанням повноцінно грати з однолітками. Навіть у різних районах Харкова діти 6 – 10 років мають різні умови для гри на вулиці.

Водночас дитяча гра має величезне значення для становлення особистості й подальшого розвитку дитини. Відомо декілька видів дитячої гри, і кожен вид виконує свої специфічні функції. **І всі види дитячих ігор необхідні для повноцінного та всебічного розвитку дитини, для успішного її навчання в школі.**

Наприклад, через **керовану гру** (керівництво грою відбувається таким чином: дорослий під час гри, ініціатором якої виступає дитина, ставить дитині відкриті запитання, які розвивають її творчу уяву, увагу, мислення. Якщо гра є для дитини занадто легкою, дорослий за допомогою запитань може ускладнити її, зробити цікавішою або, навпаки, зробити більш легкою, якщо гра виявилася для дитини складною). Під час керованої гри відбувається пізнавальний, інтелектуальний, мовленнєвий, фізичний, емоційний та соціальний розвиток дитини, розвиток дрібної та великої моторики. Якщо дитина грає разом із дорослою людиною, яку любить, з якою почувається в безпеці, якій довіряє, а доросла людина також любить дитину, розуміє її індивідуальні особливості, уміє тактовно підтримати дитину та її гру, то дитина поступово навчається слухати пояснення, виконувати інструкції, у неї виникає впевненість у собі – «я все зможу», оскільки дорослий завжди її підтримує, вона любить навчатися та відкривати нове, тому що дорослий завжди допоможе [13; 14].

Вітчизняні й зарубіжні вчені виокремлюють особливий вид дитячої гри – **«вільну самодіяльну гру»**, тобто за власною ініціативою дітей, без втручання дорослих. Фахівці зазначають, якщо дитина грає самотійно або з іншими дітьми без участі та втручання дорослої людини, то в неї розвиваються відповідальність, саморегуляція, самотійність, творча уява, фантазія, дисциплінованість, мислення, мовлення, здійснюється емоційний, фізичний, пізнавальний та соціальний розвиток, формується вміння уникати конфлікти, долати ризики, заохочується незалежність, що допомагає дітям практикувати [20].

Як ми зазначили вище, за нашими спостереженнями й за дослідженнями зарубіжних науковців, у дітей, які через війну стали вимушеними переселенцями, а особливо в дітей, які проживають поблизу зон бойових дій, постійно чують звуки сирени, яка сповіщає про повітряну тривогу, чують звуки «шахедів», бачать зруйновані ними будинки, поранених і загиблих людей, ще й обмежена можливість грати самостійно та разом із друзями в ігри – сюжетно-рольові, рухливі, в ігри на природі тощо. **Обмежена можливість грати в ігри негативно позначається на соціальному й емоційному розвитку дитини.** Це матиме серйозні негативні наслідки для дитини та вже для дорослої людини на все життя.

За роки війни в дітей загальмувався пізнавальний розвиток. Наприклад, до війни найбільш знайомими для учнів/учениць були тексти про ліс, лісових тварин, рослини. На матеріалах текстів цієї тематики побудовано вправи з української мови; у підручниках із літературного читання теж було багато віршів і оповідань про зимовий ліс, осінні дерева, весняні квіти. Школярі, які протягом останніх років навчаються дистанційно, «через екран», звикли до читання цифрових текстів. Також, імовірно, учні/учениці, які постійно проживають поруч із зонами бойових дій, менше читають, ніж діти, які проживають у західних районах України. І в умовах війни, за нашими спостереженнями та за офіційними даними, школярі стали менше читати друкованих книжок.

Отже, для того щоб надолужити освітні втрати учнів і учениць початкових класів, які проживають у Харкові й Харківській області, окрім реалізації рекомендованих МОН України заходів, на нашу думку, важливо:
учителям/учителькам

- знати індивідуальні життєві та психічні особливості учнів свого класу;
- бути з дітьми привітними й усміхненими, контролювати свої емоції;
- пам'ятати, що дитину можна образити поглядом або словом;
- не перевантажувати учнів/учениць додатковими завданнями для домашньої роботи й домашнього читання;
- підтримувати й викликати в дітей позитивні емоції, створювати добрі веселі ситуації під час уроків, читати веселі книжки й грати у веселі ігри – щоб діти посміхалися та сміялися, бо добрий сміх і гумор відновлює від стресу, сприяє активізації гормонів щастя – ендорфінів;
- спрямувати власні зусилля та професійний досвід психологів на розвиток у здобувачів освіти пам'яті, уваги, уяви, спостережливості, мислення та мовлення (перед тим як намагатися оптимізувати, наприклад, формування навички читання, необхідно розвинути психічні процеси, що відповідають за її формування);
- здійснювати пізнавальний розвиток учнів – важливо, щоб у дітей розвинувся життєвий кругозір, збагатилася лексика;
- створювати умови для розвитку в дітей відповідальності, саморегуляції, стійкості, навичок доброзичливої та результативної комунікації;
- здійснювати просвітницьку роботу серед батьків учнів щодо необхідності позитивного доброзичливого спілкування в родині, важливості дитячої гри та читання, психоемоційної підтримки своєї дитини;

батькам дітей молодшого шкільного віку:

- дотримуватися правил доброзичливого спілкування з дитиною, з розумінням ставитися до її поганого настрою, навчальних і поведінкових викликів у школі; не допускати насильства над дитиною;
- не примушувати свою дитину додатково читати й перечитувати твір або книжку, розв'язувати приклади та задачі, списувати, якщо дитина не хоче;
- намагатися уникати в присутності дитини розмов з іншими членами родини та знайомими на травматичні для дитини теми;
- зменшити кількість переглядів дитиною медіапродукції травматичного змісту.

Звертаємо увагу: якщо відповідально, виважено й систематично

- включати в дистанційні уроки й уроки офлайн вправи та завдання для відновлення й розвитку пам'яті, мислення, уваги, уяви, мовлення та емоцій;
- додавати в уроки веселі ігрові прийоми навчання та добрий гумор;
- читати веселі книжки, які викликають добрий сміх;
- створювати ситуації для соціально-емоційного розвитку, виконувати з учнями/ученицями вправи для зняття напруження, тривоги й страху;

+

здійснити необхідну результативну психоло-педагогічну просвітницьку роботу серед батьків, це допоможе адаптувати методики й технології навчання до життєвих обставин дітей 6 – 10 років, які тривалий час проживають і навчаються в Харкові та Харківській області.

Разом із тим переконані, що і зміст навчання, і самі методики та технології формування ключових компетентностей здобувачів освіти, і навчальні матеріали теж мають бути адаптовані до психологічних особливостей дівчаток і хлопчиків, які живуть і навчаються поблизу зон активних бойових дій.

Використані та рекомендовані джерела

1. Де і як навчаються українські діти в часи війни: проблеми, пропозиції, рекомендації (2022, 16 листопада) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://eo.gov.ua/de-i-iak-navchajutsia-ukrainski-dity-v-chasy-viyny-problemy-propozytzii-rekomendatsii/2022/11/16/>
2. Державний стандарт початкової освіти (у редакції постанови Кабінету Міністрів України від 24 липня 2019 р. № 688) – 49 с. – URL: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/derzhavni-standarti>
3. Вакуленко Т. Освітні втрати – як снігова куля: прогалини на початковому рівні зумовлюють поглиблення провалля в наступних класах [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://nus.org.ua/2023/02/08/tetyana-vakulenko-osvitni-vtraty-yak-snigova-kulya-progalyny-na-pochatkovomu-rivni-zumovlyuyut-poglyblennya-provallya-v-nastupnyh-klasah/>
4. Максименко С.Д. Кондратенко Л.О. Навчальні та поведінкові проблеми учнів початкової школи : короткий психологічний довідник-порадник педагога. Х.: Вид-во «Ранок», 2019. 48 с.
5. Мельничук Л.В. Посттравматичні стресові розлади у дітей [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.bsmu.edu.ua/blog/posttravmatychni-stresovi-rozlady-u-ditej/>
6. ПТСР у дітей – чим це небезпечно та як виявити [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.enableme.com.ua/ua/article/ptsr-u-ditej-cim-ce-nebezpecno-ta-ak-viaviti-8856>
7. Рекомендації щодо організації програм з надолуження освітніх втрат. МОН України, ЮНІСЕФ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://mon.gov.ua/news/mon-razom-z->

- [yunisef-rozrobili-rekomendatsii-shchodo-organizatsii-program-iz-nadoluzhennya-osvitnikh-utrat](#)
8. Що треба знати батькам про посттравматичний стресовий розлад у дитини?: U6NICEF: корисна інформація для батьків [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://spilnoinpl.org/article/shcho-treba-znaty-batkam-pro-posttravmatychnyi-stresovyi-rozlad-u-dytyny>
 9. Соловей О. Ознаки ПТСР у дітей та особливості кризових інтервенцій дітей, що пережили психотравмуючі події [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.inforum.in.ua/conferences/16/29/201>
 10. Як освітні втрати вплинуть на економіку країни [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://eo.gov.ua/yak-osvitni-vtraty-vplynut-na-ekonomiku-ukrainy/2022/06/10/>
 11. Differences in functional brain network connectivity during stories presented in audio, illustrated, and animated format in preschool-age children (*Відмінності у функціональній зв'язності мережі мозку під час прослуховування історій, представлених в аудіо, ілюстрованому та анімованому форматі, у дітей дошкільного віку*) JS Hutton, J Dudley, T Horowitz-Kraus, T DeWitt, SK Holland. 2020 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=en&user=YKWQzWMAAAAJ&citation_for_view=YKWQzWMAAAAJ:WF5omc3nYNoC
 12. John S Hutton, Jonathan Dudley, Tzipi Horowitz-Kraus, Tom DeWitt, Scott K Holland. Associations between screen-based media use and brain white matter integrity in preschool-aged children (*Зв'язок між використанням екранних медіа та цілісністю білої речовини мозку в дітей дошкільного віку*). 2020 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=en&user=YKWQzWMAAAAJ&citation_for_view=YKWQzWMAAAAJ:5nxA0vEk-isC
 13. Kayleigh Skene, Christine M. O'Farrelly, Elizabeth M. Byrne, Natalie Kirby, Eloise C. Stevens, Paul G. Ramchandani Can guidance during play enhance children's learning and development in educational contexts? A systematic review and meta-analysis (*Чи може керівництво під час гри покращити навчання та розвиток дітей в освітніх контекстах? Систематичний огляд та метааналіз*) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://srcd.onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/cdev.13730>
 14. Learning Through Guided Play [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://mybrightwheel.com/blog/guided-play>
 15. T Horowitz-Kraus, JS Hutton. Brain. Connectivity in children is increased by the time they spend reading books and decreased by the length of exposure to screen-based media (*Зв'язки в мозку в дітей збільшуються з часом, який вони проводять за читанням книг, і зменшуються з тривалістю перегляду екранних медіаконтенту*). 2018 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://doi.org/10.1111/apa.14176>
 16. The Lifelong Effects of Early Childhood Adversity and Toxic Stress (*Довічні наслідки негараздів раннього дитинства та токсичного стресу*) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://publications.aap.org/pediatrics/article/129/1/e232/31628/The-Lifelong-Effects-of-Early-Childhood-Adversity?autologincheck=redirected>
 17. The Power of Play: A Pediatric Role in Enhancing Development in Young Children (*Сила гри: роль педіатричної допомоги в покращенні розвитку дітей раннього віку*) From the American Academy of Pediatrics| Clinical Report| <https://publications.aap.org/pediatrics/article/142/3/e20182058/38649/The-Power-of-Play-A-Pediatric-Role-in-Enhancing?autologincheck=redirected>
 18. This is your child's brain on books: Scans show benefit of reading vs. screen time (*Ось як працює мозок вашої дитини під час читання книг: Сканування показує перевагу читання порівняно з часом, проведеним перед екраном*) by Sandee LaMotte, CNN [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://edition.cnn.com/2020/01/16/health/child-brain-reading-books-wellness/index.html?fbclid=IwAR2dvqjyDyYkNB5rpGppZxq-QzYuRiw5fgWMuctwMX5ydvhdP1FMqAZgcNY>
 19. Toxic Stress [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://developingchild.harvard.edu/key-concept/toxic-stress/>
 20. What is free play and why should you encourage it at home? (Що таке вільна гра і чому варто заохочувати її вдома?) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.unicef.org/parenting/child-care/what-is-free-play>